

О. Є. Кислий

Патріархат

ПАТРІАРХАТ (від грец. πατήρ — батько та αρχή — початок, влада) — християнська Церква на чолі з *патріархом*; термін, який використовують в історичній та суспільно-політичній літературі для позначення домінуючого становища чоловіка у суспільстві та сім'ї. Термін «патріархат» також має широке застосування у побутовій мові, що певною мірою девальвує його наукове значення. У новітніх [ґендерних дослідженнях](#) П. — закономірний стан суспільних трансформацій, загальноісторичних чи регіональних, за яких виникають потреба та можливість умовно надмірного використання маскулінізованих відносин у суспільстві. До середини 19 ст. переважала запропонована ще давньогрецькими мислителями (Платон, Арістотель) патріархальна теорія, за якою П. був історично початковим сімейним і суспільним порядком. Безпосередні спостереження тогочасних суспільних відносин авторами теорії дали можливість констатувати, що майнові та владні права патріарха в сім'ї трансформуються у державну владу.

Патріархальна теорія певним чином відновилася за розвитку капіталізму (Р. Філмер, [М. Михайловський](#)). У 2-й половині 19 ст. у результаті досліджень І.-Я. Багофена, Л.-Г. Морґана, Ф. Енгельса утвердилося розуміння П. як завершальної стадії розвитку первісного суспільства, що змінює матріархат (див. [Матріархальне і патріархальне](#)). За теорією матріархату—патріархату, що найкраще розвинулася у марксистській школі (див. [Марксизм](#)), П. виникає під час розкладу первісного суспільства. У цей час у результаті значного зростання продуктивності праці з'являється можливість отримання додаткового продукту, зростає майнова власність окремих сімей. В умовах появи приватної власності та посилення значення чоловічої праці виникає потреба у передачі майна у спадок з урахуванням спорідненості за чоловічою лінією (патрилінійність). Це призводить до монополізації чоловіками влади над домогосподарствами, патронімії, ґендерної нерівності жінок — викрадення, купівля, полігінія (багатожонство), насильство, принижений стан («батьківське право» за І.-Я. Багофеном). Ф. Енгельс у праці «Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats» («Походження сім'ї, приватної власності та держави», Готтінґен; Цюрих, 1884) підкреслив, що розподіл праці у сім'ї обумовив розподіл власності між чоловіком і жінкою, а також принизливе становище останньої з переходом до одношлюбності.

Термін «патріархат» використовують у деяких схемах періодизації первісної історії, а також для позначення відносин ґендерної нерівності жінок у класових суспільствах аж до сучасності. Як історичний етап він передувє ранньокласовим відносинам. Тому можливе використання термінів «патріархальний» у значенні «передкласовий», та «патріархальне рабство» для позначення економічної експлуатації на рівні великих чи малих патріархальних сімей. Теорії матріархату—патріархату в марксистському економічному трактуванні суперечать факти впровадження маскулінізованих (патріархальних) відносин не тільки у пізньопервісний час. Потреба патріархальних відносин також не пов'язана прямо з отриманням додаткового продукту та накопиченням його у сім'ях у результаті зростання продуктивності праці. Маскулінізація відносин продукується у будь-якому суспільстві, що економічно потребує посиленої ролі чоловіка у відтворенні соціального життя. Потрібно враховувати, що причиною переходу до відтворювального господарства було не відкриття культури землеробства та скотарства, бо ж досвід людини давав можливість до них звернутися задовго до революції відтворювального господарювання, але людина не мала у цьому потреби. Численні дослідження економіки первісного суспільства (палеоекономічне моделювання, вивчення продуктивності первісних знарядь праці Дж. Гарлана та ін., геоботанічні експедиції [М. Вавилова](#), М. Жуковського) показали, що привласнюоче господарювання було самодостатнім і відносно ефективним, менш затратним, ніж відтворювальне.

Найпершою причиною переходу до землеробства та скотарства стала мезолітична криза, коли продукції привласнюючого господарювання не вистачало. У результаті збільшення затрат праці для отримання простого продукту для життєдіяльності з початком переходу до відтворювального господарства виникла економічна потреба у маскулінізації суспільства, що призвело в різних зонах ойкумени і у різний час до зниження тривалості життя жінок, посиленого продукування чоловічого потомства. Усі доступні палеодемографічні (див. [Палеодемографія](#)) матеріали (Східне Середземномор'я, Північна Африка, Південно-Східна Європа, Японія, Північна Америка, Середня Азія, Кавказ, Північне Причорномор'я, Південь Сибіру та ін.) свідчать не про зростання, як вважали раніше, а про падіння загалом середньої тривалості життя населення у часи неоліту — бронзового віку, коли виникла потреба у переході до відтворювального господарювання. Такий перехід може бути історичним маркером не приросту додатково виробленого продукту, а кризи статевовікової організації відтворення суспільного життя, мезолітичної економічної кризи. Нова демоекономічна система, що виникла, могла обходитися без певної частини чоловічого населення у виробництві безпосереднього життя і не могла існувати без «надлишку» чоловічого населення при виробництві засобів до існування. Звідси стимуляція ранньої і максимальної жіночої репродуктивної діяльності, рання смертність жінок, кращий догляд за хлопчиками, звичаї «зневажання» щодо жіночого потомства, а також викрадення чужих жінок, а надалі — суспільне поцінування жінки. Виникнення торгово-грошових відносин,

що стали концентрованим вартісним виразом результатів виробництва, врегулювало проблему економічної вигоди відтворення жіночого потомства, бо тепер за його виробництво у сім'ї можна було отримати гроші, як за кожен продукт, що мав попит і мінову вартість. Статеві диспропорції у бік маскулінізації населення стали відносно врегульовані спочатку в суспільствах землеробських чи суспільствах комплексного господарювання. Найдовше вони зберігалися у скотарських общинах чи суспільствах, що мали додаткові труднощі при переході до продуктивного відтворювального господарювання. Економічна, соціальна потреба в маскулінізації населення могла сягати вдвічі більшого перевищення чоловічої частини населення. Вона призводила до статево-вікової експлуатації, патріархального рабства, що, окрім жінок, стосувалося найперше чоловічої частини населення.

У суспільствах із нестабільною економікою періоду раннього відтворювального господарювання саме перекис у бік маскулінізації створював умови для подальшого розвитку. Поруч із тим, при такій системі, коли визначальну роль у демоекономіці відігравало перевищення кількості чоловіків у соціумі, значна їхня частина не мала права на шлюб, натомість мала особливий, принижений статус у сім'ї та суспільстві, була експлуатованою, виробляючи додатковий продукт задовго до класової експлуатації. У слов'янському, єврейському, турецькому, ескімоському (та багатьох ін. народів) фольклорі такі відносини відображені у притчі про молодшого сина, якого брати позбавляють права на майно, дружину, сім'ю та ін. Отже, звичаї (потреби) викрадення жінок не пов'язані прямо з виникненням одношлюбності та парного шлюбу, як вважав Ф. Енгельс. Ця схема не має доцільного економічного підґрунтя і є спрощеною. У наш час дію чинника маскулінізації як соціальної експлуатації також знаходимо за умов виникнення труднощів у відтворенні соціального життя. Такими рудиментами є обов'язкова військова повинність та значне падіння середньої тривалості життя чоловіків.

Рекомендована література

1. K. Polany. Primitive, archaic and Modern Economics. New York, 1968;
2. История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины. Москва, 1986;
3. Першиц А. И. Патриархат // Свод этнографических понятий и терминов: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. Вып. 1. Москва, 1986;
4. J. W. Scott. Gender: a Useful Category of Historical analysis // American Historical Review. 1986. Vol. 91, № 5;
5. Румянцев А. М. Первобытный способ производства. Москва, 1987;
6. История первобытного общества: Эпоха классовообразования. Москва, 1988;
7. J. Tosh. What Should Historians Do With masculinity?: Reflections on Nineteenth Century Britain // History Workshop J. 1994. Vol. 38, Issue 1;
8. Тарнас Р. История западного мышления / Пер. с англ. Москва, 1995;

9. Фром Э. Мужчина и женщина / Пер. с англ. Москва, 1998;
10. Гидденс Э. Социология. / Пер. с англ. Москва, 1999;
11. Стешенко В. Гендерні відносини у системі демографічних відносин // Демографічні дослідження. 1999. Вип. 21;
12. Кислий О. Проблеми гендерних досліджень в демографії та суміжних дисциплінах // Там само. 2000. Вип. 22;
13. Гилмор Д. Загадка мужественности / Пер. с англ. // Введение в гендерные исследования: Хрестоматия. Ч. 2. X.; Санкт-Петербург, 2001;
14. Кислий О. Демографічний вимір історії. К., 2005.

Бібліографічний опис:

Патріархат / О. Є. Кислий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2025. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-890033>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).